

Dehşet yönetimi kuramı bağlamında COVID-19 salgını hakkında psikososyal bir değerlendirme

Summary: A psychosocial evaluation about the COVID-19 pandemic in the context of the terror management theory

Süheyla Ünal¹

¹Prof. Dr., İnönü Üniversitesi Tıp Fakültesi Ruh Sağlığı ve Hastalıkları Ana Bilim Dalı, Malatya, Türkiye <https://orcid.org/0000-0002-1442-3093>

ÖZET

Covid-19 salgını nedeniyle insanoğlu önleyemediği, korunamadığı, çaresiz kaldığı bir durumla karşı karşıya gelerek dehşet duygusuna kapıldı. Karşılaştığı tehditte başa çıkmaya çalışırken uygun olmayan birçok yola da başvurdu. Kimileri virüsten aşırı önlem alarak korunmaya çalışırken, kimileri tehdidi yok sayarak normal rutinlerini sürdürmekte ısrarcı oldular. Salgının ölüm tehdidinin azaldığı ikinci aşamasına gelindiğinde psikososyal sorunlarda artış gözlenmeye başladı. Bu gözden geçirme yazısı Dehşet Yönetimi Kuramından yola çıkarak bu işlevsel olmayan davranışları anlama çabasıyla kaleme alındı. Söz konusu kuram ölümlülük belirginleştikçe ortaya çıkan dehşet duygusundan kurtulma güdüsünün insan davranışlarını nasıl etkilediği konusuna benlik saygısı ve kültürel dünya görüşü bağlamında bir bakış açısı sunmaktadır. Kurama göre ölüm farkındalığını belirginleştiren olayların yaşattığı dehşet duygusuyla başa çıkmak için insanlar yakın ve uzak vadede bilinçli ve bilinçdışı birçok başa çıkma yoluna yönelirler. Yakın savunmalar akıldışı, hızlı ve otomatik mekanizmalarken, uzak savunmalar bireyin kültürel dünya görüşünü savunma ve benlik saygısını arttırma yönündeki çabalaradır.

Anahtar Sözcükler: Dehşet yönetimi kuramı, ölüm farkındalığı, benlik saygısı, kültürel dünya görüşü, Covid-19 salgını

(Klinik Psikiyatri Dergisi 2020;23(Ek 1): 67-71)

DOI: 10.5505/kpd.2020.30932

SUMMARY

Because of the Covid-19 pandemic, human beings were faced with a feeling of terror that they could not prevent, could not be protected, and were desperate. While trying to deal with the threat they faced, they resorted to many inappropriate ways. Some have tried to overprotect from viruses, while others have insisted on maintaining their normal routine and ignoring the threat. In the second stage of the pandemic, where the threat of death decreased, an increase in psychosocial problems began to be observed. This review is written to understand these dysfunctional behaviors according to Terror Management Theory. This theory provides insight into how human behavior is affected in terms of self-esteem and cultural worldview when mortality salience arises. According to this theory, people resort to conscious and unconscious proximal and distal defenses in the face of the mortality salience. While proximal defenses are irrational, rapid, and automatic mechanisms, distal defenses are efforts to defend the individual's cultural worldview and increase self-esteem.

Key Words: Terror management theory, mortality salience, self-esteem, cultural worldview, Covid-19 pandemic

GİRİŞ

Olaylar, kendisini tanımlayan her bir kavrama zamanının ruhunu yükler. Bu özellikle altüst eden, göklere çıkartan, yerin dibine geçiren, dehşete düşüren büyük olaylar için böyledir. Böylesi dönemlerde yaşam, ölüm, kendilik, kimlik, toplum, birey gibi temel kavramların bile içeriğinin değişmesi kaçınılmazdır. Bundandır ki tarihin kırılmalarını sadece tarih kitaplarında okumakla kalmıyor, yaşarken de tanığı oluyoruz.

Geçmiş çağlardan farklı olarak kentleşmenin ve teknolojikteki değişimin baş döndürücü hızla ulaştığı çağımızda, Castells'in tanımıyla (1) **“bilgi çağına ağ toplumunda”** insanlar zihnin içine yuvarlanıvereceği onlarca korkunç olayı, ölümü, felaketi, olağanüstülükleri anbean duyuyor, görüyor, biliyor olmanın dayanılmaz acısından kurtulmak için **“tasniften vazgeçti ve akışı”** tercih etti. Olayları artık büyük-küçük, önemli-önemsiz, yakın-uzak ve benzeri tarzda tasnif etmemeye, haz ve mutluluğun akışına teslim olmaya başladı. Olaya bağlanmaksızın, duyguların akışında giden bir zihnin konforuna sığınır oldu. Sıkıntı verici duyguların istenmediği, zamanın, mekanın ve nesnelerin ölesiye tüketildiği bir yaşam tarzıyla yaşar oldu. Örneğin daha yüz yıl önce sıradan bir olgu olan ölümü, yaşam akışının dışına itti. Yaşamla ilgili birçok sorunun üstesinden gelen bilim ve teknoloji dünyayı ve yaşamı nasıl dönüştürmüş, en azından birçok bölgeyi cennete dönüştürmeyi başarmışsa, ölümün de üstesinden gelecekti bir gün her nasılsa.

Ama öyle olmadı. Biz dünyayı cennet yapıyor, her bir sorunu modernitenin gürül gürül akışında keyifle alt ediyorken bir de baktık ki, akışın dışına ittiğimiz, hastanelere hapsedtiğimiz **“o korkunç ölüm”** Covid-19'la sokaklarımızda arz-ı endam ediverdi. Sahip olduğumuzu sandığımız her olasılığı, en başta yaşama olasılığı olmak üzere, konforumuzu, rutinimizi elimizden alıverdi. Başkalarının ölümlerini, başkalarının acılarını uzaktan izlediğimiz, bize de bir gün benzeri şeylerin olabileceğini aklımızdan bile geçirmediğimiz bir zamanda ve sanallaşmış bir dünyada sanal bir güvenlik duygusu içinde yaşıyorken, ölüm soğuk eliyle ensemize dokunuverdi. Salgının getirdiği ölüm tehdidi yeryüzünü “güvenilir”, “yaşanılır”,

“zevk alınır” bir cennet olmaktan çıkarıp, kapısında cehennem zebanilerinin beklediği bir yere dönüştürüverdi. Altımızdaki sağlam zemini, elimizdeki donanımları alıp, ortada ölüm dehşetiyle çırılçıplak bırakıverdi. Görmezden geldiğimiz, göz ardı ettiğimiz “ölüm” olgusuyla yüzleşmeyi kaçınılmaz kılıverdi.

Bu yüzleşmeyi kendi benliğimde gerçekleştirirken Munch'un “Çılgılık” tablosu ve “korku” sözcükleri zihnimde Covid-19 salgınıyla eşleşerek belirdi. Medyadan izlediğim çaresiz insan görüntüleri de tabloya eklenince tüm insanlığın çaresiz kaldığı bu durum, yaklaşan kıyamet duygusunu uyandırdı içimde. Karnımda beliren korkunç bir yanma hissi, bedenimin de “gut feeling”im aracılığıyla tehdidi algıladığını ve alarma geçtiğini fark ettirdi. “Bir gün” öleceğimi biliyordum, ama “o bir gün” bu kadar yaklaştığında bu kadar korkuya kapılacağımı bilmiyordum. Bu hissi yatıştırmamı sağlayacak tüm olanakların elimden gitmiş olması bu hissi süregelenleştiriyor, duyguya dönüştürüyordu. Tıp çaresizdi. Sağlık sistemi yetersiz kalabilirdi. Sevdiklerimden uzakta ölebilirdim, onlar ölebilirdi. Kitleler halinde ölebilirdik. Ülkenin sistemleri çökebilirdi, medeniyet çökebilirdi. Bu olasılıkları düşündükçe içimdeki korku dehşete dönüştü. Covid-19 salgını sadece bireysel ölümlülüğümle değil, insanlığın şimdiye kadar oluşturduğu tüm sistemlerin, kurumların da çöküşü tehdidiyle karşı karşıya getirmişti.

Dehşet Duygusu

Dehşet, en basit tanımıyla korkunun en şiddetli hali iken bu salgınla birlikte yeni anlamlar da yüklendi. Korku, tehlike ve tehdit durumlarında yaşamda kalabilmemiz için gerekli düzenekleri harekete geçirmeyi sağlayan bir işleve sahipken, beklenmedik ve öngörülemez şiddetli bir tehdit karşısında, kişiyi çaresiz, korunaksız, ne yapacağını bilemez halde bırakıvermesiyle dehşete dönüşmektedir.

Tehdit karşısında bütün canlılar savaşmak, kaçmak veya donakalmak gibi otomatik tepkiler verirler. Savaşmak veya kaçmak kurtulabileceğimizi umut ettiğimiz durumlarda bedenimizi harekete geçiren mekanizmalardır. Tehdit karşısında

donakalmamızın da işe yaradığını, strese verdiğimiz 3F tepkisinden birisi olduğunu (fight- flight-freeze) biliyoruz (2,3). Donakalmak hazırlıksız bir şekilde yakalandığımız ve kontrol edemediğimiz durumlarda yanlış bir şey yapmaktansa hiçbir eylem yapmayıp, uyarana dikkati sürdürerek algıyı geliştirmek (4) ve uygun eylem hazırlığına geçmek (5) için zaman kazandığımız aktif bir savunma mekanizmasıdır (2).

Bunlar şimdiki tehlide ilişkin olarak hayvanlarla da ortak sahip olduğumuz varoluşsal tepkilerdir. Hayvanlardan farklı olmamızı sağlayan bilincimiz ve zaman algımız olası tehditler karşısında da bizi harekete geçirmektedir. Gelecek algısı kaygının kaynağını oluşturur. Geçmişin bilgisi, gelecekteki olası tehlikelere karşı yaptığımız yorumu etkileyerek kaygıya yol açar. Kaygı yaratan durumlarda bilinçdışı savunma düzenekleri ve bi-lingli başa çıkma mekanizmaları harekete geçerek, tehlike için önlem almaya veya kaygıyı yatıştırmaya çalışırlar. Tüm duygularda olduğu gibi kaygı, kontrol edebildiğimizde işlevini sağlıklı bir şekilde yerine getirirken, kontrol edemediğimizde bizi işlevsiz bırakabilir ve birçok hastalığa zemin hazırlayabilir.

Tehdit çok belirginleştiğinde ve kişi bu tehdit karşısında kendisini çaresiz, korunaksız, ne yapacağını bilemez bulduğunda korku ve kaygının ötesinde bir duyguya, dehşete kapılmaktadır. Hem bilinçli, hem bilinçdışı düzeneklerimizin yetmediği, “çıkış yok” algısını oluşturan durumlarda dehşet duygusu belirlemektedir. Karşısında çaresiz kaldığımız “ölüm”, belki de dehşet duygusunun temelinde yatan tek gerçekliktir. Bu duygu Becker’in belirttiği gibi insanoğlunun bir taraftan bir gün ölecek hayvansı bir bedene sahip olması, diğer taraftan yarı tanrısal bir bilinçliliğe sahip olmasının getirdiği varoluşsal paradoksun doğurgusudur. Bu paradoks tarihin ve toplumun her döneminde insan hakkında sabit olan tek şey olduğu için insanın gerçek özüdür (6). İnsanoğlunun tarihi bu paradoksla yaşama çabasının tarihidir.

Bu paradoks ölümün belirginleştiği zamanlarda “dehşet” duygusunu da görünür hale getirmektedir. Pandeminin insanlığı topyekûn tehdit ettiği bugünlerde “ölüm dehşet”iyle başa çıkma çabalarına psikiyatrik açıdan katkı sunma çabasıyla

bu yazı kaleme alınmıştır. Makalede salgında yaşadığımız ruhsal tepkiler Dehşet Yönetimi Kuramı (DYK) bağlamında ele alınacaktır. Bunun nedeni bu kuramın ölümlülüğün farkındalığı sonucu ortaya çıkan dehşet duygusundan kurtulma güdüsünün insan davranışlarının nedenlerine dair bilgiler taşıdığını ileri sürmesidir.

Ölüm Farkındalığı ve Ölüm Dehşeti

Ernest Becker “Ölümün İnkarı” isimli eserinde (6) insanın, ölüm farkındalığının bir sonucu olarak kültürel ve psikolojik düzeyde kimi savunma mekanizmaları geliştirdiğini ileri sürmektedir. Becker’e göre bir gün ölecek olduğumuzun farkındalığı çocukluğumuzdan başlayarak içimizde sinsi bir dehşet duygusunu geliştirmektedir.

Bu duyguyla başa çıkma çabası hemen tüm eylemlerimize yansımaktadır. Eylemlerimizin çoğu genel olarak sembolik düzeyde ve bilinçsiz şekilde ölümden kaçınma veya bizim için önemini azaltma temellidir. Bireysel olarak dikkati ölümlülük düşüncesinden uzak tutucu tutum, davranış ve inançlar geliştirme, evlenme, çocuk sahibi olma, sanatsal, bilimsel ürünler verme, ilişki ve bağları güçlendirme, güçlü bir lidere tutunma, iş yaşamında başarıyı tutku derecesinde önemseme, spor takımlarının, politik ya da dini grupların fanatik üyesi olma gibi şekillerde sürdürülen çabalar, insanlık bağlamına taşındığında bilim, sanat, kültür, medeniyet, teknoloji gibi ürünleri doğurmaktadır (7).

Dehşet Yönetimi Kuramı

Pyzsczyniski, Solomon ve Greenberg’in (8) Freud’un eros-tanatos (yaşam-ölüm içgüdüleri) ve Ernest Becker’in ölümün reddi kavramlarından yola çıkarak oluşturdukları kurama göre insanlar, ölümlülük farkındalığının yarattığı dehşet duygusundan kurtulma güdüsüyle benlik bütünlüğünü ve değerini korumaya, içinde buldukları kültürün değer ve normlarına uygun davranmaya yönelmektedirler. Birey kültürel dünya görüşünü içselleştirerek ona uygun tarzda yaşadığında kendini değerli ve saygın görmekte, benlik saygısı kazanmaktadır. Yüksek benlik saygısı ölüm farkındalığının yarattığı kaygı ve ölüm

hatırlatıcılarına karşı verilen dehşet tepkisini azaltmaktadır (9,10,11,12).

Kurama göre ölüm farkındalığını belirginleştiren olayların yaşattığı dehşet duygusuyla başa çıkmak için insanlar yakın ve uzak vadede bilinçli ve bilinçdışı birçok başa çıkma yoluna yönelmektedir. Ölümle ilgili düşünceleri bilinç düzeyinden bir an önce çıkarmak için öncelikle ölmemeye yönelik yakın vadeli, akılcı olmayan, hızlı ve otomatik savunmaları kullanmaktadır. Salgın sırasında ölümün belirginleşmesine verilen yakın vadeli tepkilerin iki uçta yoğunlaştığını gözlemledik. Bir uçta kendini ve sevdiklerini korumak için aşırı önlem alma Coronamania (13) (aşırı dezenfektan kullanma, virüsle karşılaşmamak için kendini karantinaya alma, sık el yıkama gibi), ya da yardımseverlik ve başkalarının sağlığını önceleme gibi özgeçili durumlar yer alırken, diğer uçta “Covidiot” (14) kavramının türetilmesine yol açacak düzeyde halk sağlığı ve güvenliğiyle ilgili uyarıları göz ardı etme, hatta başkalarının virüse yakalanması için sağlığı sabote etme davranışları yer aldı. Ölüm korkusunun iç dünyada oluşturduğu savaşın dışarıya taşınması, dışarıdaki kötüyle savaşa dönüştürülmesiyle Uzakdoğu kökenlilere saldırma da olumsuz uçta yer alan tepkilerden oldu.

Sadece bireylerin değil, ülkelerin salgın karşısında aldıkları ilk tavırlar da benzerlik göstermekteydi. Bazı ülkeler özel bir önlem almamayı seçerken, bazı ülkeler de aşırı sıkı önlemler almayı tercih etti. Alınan veya alınmayan önlemler salgının yayılım hızına ve ölüm oranlarına yansıkça zaman içinde salgınla mücadele yöntemlerinde değişiklikler yapıldı.

Salgınla mücadele süreci bugünlerde yeni bir aşamaya girdi. Biyolojik ölüm tehdidi yerini giderek sosyal ve ekonomik yaşamın sürdürülmesinde ortaya çıkan yeni ve uzun vadeli tehditlere bırakmaya başladı. Hiçbir çözümün tek başına yeterli olmayacağını anlaşılması ve geleceğin belirsizliği insanlarda çaresizlik ve umutsuzluk duygularının gelişmesine yol açtı. Uzun süreli karantinaların ruhsal ve sosyal sonuçları belirginleşir oldu. Gelirden yoksun kalan bireyler ve devletler ekonomik sorunlarla zorlanmaya başladı.

Dehşet Yönetimi Kuramı gelinen bu aşamayı uzak vadeli başa çıkma yöntemlerinin devreye girdiği dönem olarak değerlendirmektedir. Bu aşamada ölüm tehdidini bilinç düzeyinden uzaklaştırmayı sağlayan yakın vadeli çözümler yerini “yaşamı sürdürme çabası”na bıraktığı için bireyin kültürel dünya görüşü ve benlik saygısına yönelik çabaları ön plana çıkmaktadır. Kültürel dünya görüşü insanların yaşamlarına bir amaç, değer ve anlam yükleyerek, toplum içinde kültürün belirlediği dünya görüşüne uygun standartlar doğrultusunda davrananlara gerçek veya simgesel bir ölümsüzlük vaat etmektedir. Dinî inançlar insana beden sınırlarını aşarak ölümden sonra varlığını sürdürecektir gerçek ölümsüzlüğü sunmaktadır. Simgesel ölümsüzlük ise kendinden büyük bir şeyin parçası olmak ve öldükten sonra da kalacak soyut veya somut şeyler oluşturmakla gerçekleşmektedir (15).

Kültür ve inanç sistemleri bize ölüm kaygısının üstesinden gelme konusunda gerekli reçeteleri sunarken, dünya görüşü yaşamın bir düzeni ve anlamı olduğu inancını sağlamaktadır. DYK’na göre bireysel çaresizliği diğer insanlarla birleşerek aşmak, güç birliği yapmak, büyük bir sistemin parçası olmak, inanılan değer ve anlamların daha sonraki kuşaklarla devam edecek olması gibi çözümler de insanoğluna sembolik bir ölümsüzlük duygusu sağlamaktadır (6).

Kuşak geçişlerinin uzun bir zaman sürecine yayıldığı zaman dilimlerinde aktarılacak anlam ve değerler daha benzeşikken, günümüzde üç ya da dört farklı kuşağın aynı anda yaşıyor olması, hangi kültürün, hangi yaşam tarzının devam etmesi gerektiği konusunda sorunlara yol açacak gibi görünmektedir. Salgının yaşlı kuşağı daha fazla etkilemesi, hem bedensel hem de kültürel varoluşlarının ortadan kalkması tehdidini de getirmiştir. Ölme sırasının yaşlılarda, yaşama sırasının gençlerde olduğu düşüncesinin belirginleşmesini sağlamış, “gerontosid” kavramını tartışmaya açmıştır. Bakımevlerinde binlerce yaşlının ölmesini, toplumun üzerinden bir yükün kalkması şeklinde değerlendirenlerin varlığı, yaşlı kuşakta dehşetin şiddetini arttırmaktadır.

Bir başka çatışma alanı da teknoloji kullanımı üzerinde ortaya çıkmıştır. Dijitalizasyonu ve 5G

kullanımıyla teknolojinin yaşamın içinde daha fazla yer almasını destekleyenlerle, karşı çıkanlar arasındaki çatışmanın giderek şiddete yöneldiğini gözlemlemekteyiz.

Dehşet Yönetimi Kuramı ölüm farkındalığının belirginleştiği zamanlarda dünya görüşüne ilişkin bu tür çatışmaların artacağını ileri sürmektedir. Kurama göre başka dünya görüşleri kendi dünya görüşüyle çatışan birey, evrene yüklediği anlamın yitirilmesi tehdidiyle karşılaşır. Bu nedenle ölüm karşısındaki çaresizliğiyle kendini değerli hissettiren dünya görüşüne daha fazla sarılarak, zihninin varoluşa ve benliğe yüklediği anlamı korumaya çalışır. Onu tehdit eden insanları veya davranışlara karşı olumsuz tepkilere yönelir (7,16,17).

Covid-19 salgını akut dönemde “ben”e yönelik bir tehditken, geldiğimiz aşamada “biz”e yönelik tehdit halini aldığını görmekteyiz. Tehdidin genelleşmesi, bireysel başa çıkma mekanizmaları yanı sıra toplumsal mekanizmaları da harekete geçirmektedir. Yok olma tehdidi bir gruba ait olma gereksinimini arttırmakta, grupla özdeşleşmeyi güçlendirmekte, önyargıları, kalıp yargıları ve ayrımcılığı tırmanışa geçirmektedir. Grubun dünya görüşünü yanlışlayan, değerlerini alçaltıcı davranışlar sergileyen diğerlerine karşı kızgınlığını

artırmaktadır. Bu kızgınlığın şiddet ve yok etme davranışına dönüşme riski bu konuya önemle eğilme gereksinimi doğurmaktadır.

SONUÇ

Tehdidin kısmen azalmasıyla yaşadıklarımıza daha akılcı düzeyde bakabilmeye, anlamlandırmaya ve geleceğe ilişkin düşünebilmeye başlamış durumdayız. Çok kez söylendiği üzere “salgın sonrası hiçbir şey eskisi gibi olmayacak”sa eğer, “yeni şeyleri oluşturma fırsatı” geçmişse elimize, bunu iyi değerlendirmemiz gerekmektedir. Ancak “biz” olduğumuzda bu süreci başarıyla yönetebileceğimiz bilincini geliştirmemiz, geleceğe yönelik umutlarımızın gerçekleşmesi için zorunludur. Bu nedenle toplum olarak birbirimize anlamlı ve değerli olduğu duygusunu yaşatmalı, farklı dünya görüşleri arasındaki benzerlikleri, ortaklıkları ön planda tutmalı, barış ve huzur ortamı sağlamalı, “öteki”ni yanımızda konumlandırmalı, asıl “düşman”ı doğru yerde aramalıyız.

Yazışma Adresi: Prof. Dr., Süheyla Ünal, İnönü Üniversitesi Tıp Fakültesi Ruh Sağlığı ve Hastalıkları Ana Bilim Dalı, Malatya, Türkiye suheylaunal@gmail.com

KAYNAKLAR

1. Castells M. The Power of Identity. John Wiley & Sons; 2011.
2. Roelofs K. Freeze for action: neurobiological mechanisms in animal and human freezing. *Philos Trans R Soc Lond B Biol Sci*. 2017;372.
3. Gray JA. The Psychology of Fear and Stress. CUP Archive; 1987.
4. Lojowska M, Gladwin TE, Hermans EJ, Roelofs K. Freezing promotes perception of coarse visual features. *J Exp Psychol Gen*. 2015;144: 1080–1088.
5. Gladwin TE, Hashemi MM, van Ast V, Roelofs K. Ready and waiting: Freezing as active action preparation under threat. *Neurosci Lett*. 2016;619: 182–188.
6. Becker E. The Denial of Death. Simon and Schuster; 1997.
7. Solomon S, Greenberg J, Pyszczynski T. A Terror Management Theory of Social Behavior: The Psychological Functions of Self-Esteem and Cultural Worldviews. *Adv in Exper Soc Psychol*. 1991; 93–159.
8. Greenberg J, Pyszczynski T, Solomon S. The Causes and Consequences of a Need for Self-Esteem: A Terror Management Theory. *Public Self and Private Self*. 1986. pp. 189–212.
9. Greenberg J, Solomon S, Pyszczynski T, Rosenblatt A, Burling J, Lyon D, Simon L, Pinel E. Why do people need self-esteem? Converging evidence that self-esteem serves an anxiety-buffering function. *J Pers and Soc Psychol*. 1992;913–922.
10. Harmon-Jones E, Simon L, Greenberg J, Pyszczynski T, Solomon S, McGregor H. Terror management theory and self-esteem: Evidence that increased self-esteem reduced mortality salience effects. *J Pers and Soc Psychol*. 1997; 24–36.
11. Pyszczynski T, Greenberg J, Solomon S, Arndt J, Schimel J. Why Do People Need Self-Esteem? A Theoretical and Empirical Review. *Psychol Bull* 2004; 435–468.
12. Bulut MB. Terör Yönetimi Kuramı (Dehşet Yönetimi Kuramı). *Mediterr J Human*. 2015; 161–174.
13. <https://www.urbandictionary.com/define.php?term=Coronamania> İnternette 7 Haziran 2020 tarihinde indirilmiştir.
14. <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/us/definition/english/covidiot> İnternette 7 Haziran 2020 tarihinde indirilmiştir.
15. Pyszczynski T, Solomon S, Greenberg J. Thirty Years of Terror Management Theory. *Adv in Exper Soc Psychol*. 2015; 1–70.
16. Rosenblatt A, Greenberg J, Solomon S, Pyszczynski T, Lyon D. Evidence for terror management theory: I. The effects of mortality salience on reactions to those who violate or uphold cultural values. *J Pers and Soc Psychol*. 1989; 681–690.
17. Greenberg J, Pyszczynski T, Solomon S, Rosenblatt A. Evidence for terror management theory II: The effects of mortality salience on reactions to those who threaten or bolster the cultural worldview. *J Pers and Soc Psychol*. 1990; 308–318.